فصلنامه علمی علوم حدیث
سال بیست و شش شماره ۱ (پیاپی ۹۹)
زمستان، ص ۳۱ ـ ۴۹

Ulumhadith
Twenty- sixth No 1
Winter (Mar- June 2021)

مطالعه تطبیقی منهج مزارنگاری در کتب اربعه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۷
تایخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۵

فاطمه سادات نقیبی [۱]
مهدی مهریزی [۲]
سید محمدباقر حجتی [۳]
سید ابوالقاسم نقیبی [۴]

چکیده

این نوشتار، به ترتیب زمانی، به ارزیابی شیوه نگارش هریک از مؤلفان کتب اربعه در کتاب المزار موجود در این کتاب‌ها می‌پردازد. در مطالعه تطبیقی روش‌های هریک از مؤلفان کتب اربعه در «کتاب المزار» خویش به شباهت‌ها و تمایزاتی دست می‌یابیم. این شباهت‌ها در ساختار کلی برخی ابواب آن‌ها به چشم می‌آید، اما در تناسب ابواب، عنوان‌دهی آن‌ها، ترتیب احادیث، ذکر اسناد روایات، اختصار یا تفصیل در طرح موضوعات، تعلیقات فقهی ذیل روایات و مباحث فقه الحدیثی مربوط به احادیث و دیگر جهات، کاملاً متمایز به نظر می‌آیند. یافته این تحقیق آن است که «کتاب‌های المزار» کتب اربعه، در گذر زمان، هریک نسبت به قبلی به جامعیت در موضوعات، چینش و ترتیب منطقی‌تر در نوع نگارش رو نهاده است؛ به نحوی که «المزار» شیخ طوسی نسبت به دو «المزار» پیشین، از جامعیت و روش‌مندی بهتری برخوردار شده

---

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران (fatemeh.naghiby@gmail.com).
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران (نویسنده مسئول (toosi217@gmail.com).
۳. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (s.m.hijati@gmail.com)
۴. دانشیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران. (da.naghibi@yahoo.com)

است؛ ابواب در ترتیب و چینش، منظم‌تر و احادیث با حجم بیشتر و موضوعات گسترده‌تر نگارش یافته است. این موضوع درباره «المزار» شیخ صدوق نسبت به «المزار» شیخ کلینی نیز صادق است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، منهج، المزار، کتب اربعه، الکافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الاحکام.

بیان مسئله

زیارت از مهم‌ترین آداب و سنت‌های معنوی سفارش شده در تعالیم دینی اسلام است. زیارت بیت‌الله الحرام و قبر نبی مکرّم صلی الله علیه و آله ازجمله مصادیق بارز آن به شمار می‌آیند. تشویق به زیارت ائمه علیهم السلام نیز از مهم‌ترین آموزه‌های نبی مکرّم صلی الله علیه و آله در زمینه تعمیم فرهنگ زیارت است؛ چنان‌که فرمود:

> ای علی، کسی که مرا در حال حیاتم یا بعد از مرگم زیارت کند، یا تو را در حال حیاتت یا بعد از مرگت زیارت کند، یا دو پسرت را در حیات یا بعد از مرگ آنان زیارت کند، روز قیامت برای او ضامن می‌شوم که او را از سختی‌های قیامت نجات دهم و او را در رتبه خودم با خود همراه سازم.[1]

طبق فرمایش پیشوایان دین، زیارت قبور امامان علیهم السلام از مصادیق وفای به عهد با آنان محسوب می‌گردد که به شفاعت آنان در قیامت منجر خواهد شد.[2]

بنا به اهمیت موضوع، تألیفاتی به نام المزار نگاشته شده است. کتب مزار دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که شامل روایاتی درباره آداب و فضیلت زیارت و نیز متن زیارت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و عترت مطهر ایشان علیهم السلام هستند. مزارنگاری از جمله اقدامات عالمان امامیه در جمع‌آوری و انتقال میراث زیارتی شیعه است.

با تحقیق در کتب فهارس موجود معلوم می‌شود که قدیمی‌ترین کتاب‌های مزار به قرن دوم بازمی‌گردد که از اولین آثار یاد شده مزار أمیرالمؤمنین علیه السلام و نیز کتاب المزار از معاویة بن عمار دهنی (م۱۷۵ق)، یکی از موثق‌ترین علمای نامبرده در کتب رجالی شیعه است.[3] البته هم‌عصر با وی تا اوایل قرن سوم، یعنی عصر کلینی از ۲۷ کتاب المزار دیگر در فهارس شیعی نام برده شده که هیچ کدام به دست ما نرسیده است و یا قطعاتی پراکنده از آن‌ها در آثار

---

۱. فروع الکافی، ج۴، ص۵۷۹

۲. کامل الزیارات، ص۲۳۶.

۳. رجال النجاشی، ج۲، ص۳۴۶؛ فهرست کتب الشیعة و اصولهم و أسماء المصنفین و اصحاب الاصول، ۴۶۳.

دوره‌های بعد برجای مانده است.

مؤلفان کتب اربعه نیز، هریک بعد از کتاب حج خود، بابی را به نام المزار گشوده‌اند. کلینی(م ۳۲۹ق) در کتاب فروع الکافی خود، در ابواب الزیارات آن، ۱۰۹ روایت را درباره فضیلت، ثواب و آداب زیارت قبور پیامبراکرم صلی الله علیه و آله و ائمه‌اطهار علیهم السلام، مشاهد مشرفه، حرم، مساجد و مکان‌های مقدس و نیزمتن زیارت نامه‌ها آورده است. شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) در بخش زیارات من لا یحضره الفقیه، ۸۵ روایت را در این باره آورده است. شیخ طوسی(م ۴۶۰ق) نیز ۲۰۵ حدیث مستند را در کتاب المزار تهذیب الاحکام خویش آورده است. بنابراین، مؤلفان کتب اربعه، در مجموع، ۳۹۹ روایت درزمینه زیارت آورده‌اند که سبک نگارش آن‌ها در عین تشابهات، نشان از تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد. این تحقیق در مقام تحلیل و تبیین منهج و روش مزارنگاری کتب اربعه و مطالعه تطبیقی آن است. از این رو، پژوهش حاضر، ضمن ارائه وجوه اشتراک در روش مزارنویسی، از وجوه متمایزآن‌ها در این باره سخن خواهد گفت.

قبل از تحلیل و تبیین منهج کتب اربعه بایسته است که مراد از کلمه منهج در این نوشتار به اختصار تبیین شود:

تعریف منهج

معنای واژه منهج ـ که از ریشه «نهج» گرفته شده است ـ در لغت به معنای راه روشن و آشکار است که کاربرد آن در آیه قرآن ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾[1] نیزبا همین معنا هماهنگ است. در واقع، کلمه نهج با ترکیبات آن چون: منهج (با فتح و کسر میم) و منهاج همگی به معنای وضوح طریق و آشکاری آن است.[2]

در این نوشتار، مراد از منهج کتب اربعه در زمینه مزارنگاری عبارت از طرح و نقشه مؤلفان آن‌ها در جمع‌آوری، سازماندهی و تبویب روایات مربوط به زیارت است که با توجه به پیش‌فرض‌ها و روش کلی روایت‌نگاری و اهداف هریک از گردآورندگان کتب اربعه در تدوین آن مجموعه حدیثی و شرایط علمی و اجتماعی مؤلف تبیین می‌گردد.

مقاله حاضر شامل دو مبحث کلی درباره ویژگی‌های مشترک و متمایزمیان کتاب المزار در کتب اربعه است. ابتدا به ذکرویژگی‌های مشترک و اختصاصی کتاب می‌پردازیم:

---

۱. سوره مائده، آیه ۴۸.

۲. کتاب العین، ج۳، ص۳۹۳؛ مفردات الفاظ القرآن، ص۸۲۵.

۱. ویژگی‌های مشترک المزار کتب اربعه

در میان ساختار کلی برخی ابواب و در بخشی از موضوعات اصلی ابتدای ابواب بخش مزارات کتب اربعه تشابهاتی دیده می‌شوند. در ساختارشناسی تفصیلی نقاط مشترکی دیده می‌شوند که به قرار زیر است:

۱-۱. طبقه‌بندی ابواب حدیثی

بخش المزار کتب اربعه از طبقه‌بندی خاصی پیروی می‌کند. طبقه‌بندی بخش مزارات دارای امتیازاتی است. هر یک از مؤلفان آن‌ها شیوه خاصی را برگزیده‌اند که در برخی موضوعات با یکدیگر مشابه‌اند.

آنچه در طبقه‌بندی منهج بخش زیارات به چشم می‌خورد، به ترتیب ابواب، برحسب موضوع افضلیت در زیارت و مقدمه قرار گرفتن برخی از آن‌ها بر ابواب بعدی است.

از نظر طبقه‌بندی ابواب، مزارات کتب اربعه ابتدا از زیارت رسول اکرم ﷺ شروع نموده و به ترتیب زمانی، زیارات امامان علیهم‌السلام را آورده‌اند؛ غیر از آن‌که کتاب المزار شیخ کلینی با در برداشتن ۲۴ باب، آداب زیارت و متن زیارت ائمه علیهم‌السلام را تا امامان کاظمین علیهماالسلام در بر می‌گیرد و برای امامان متأخرتر، یعنی امام رضا علیه‌السلام تا امام عسکری علیه‌السلام و نیز حضرت زهرا علیهاالسلام هیچ گونه زیارتی نقل نکرده و تنها به نقل روایات فضیلت زیارت درباره آن بزرگواران اکتفا نموده است.

کتاب المزار شیخ صدق در طبقه‌بندی ابواب و اولویت‌بخشی آن، همانند المزار الکافی عمل نموده است؛ با این تفاوت که شیخ صدوق به ذکر ابواب زیارتی تمام امامان علیهم‌السلام پرداخته و به زیارت امام حسن عسکری علیه‌السلام خاتمه داده است؛ ضمن آن‌که ابوابی اضافه شامل زیارت جامعه صغیره و کبیره را نیز در پایان کتاب المزار جای داده است.

طبقه‌بندی ابواب در کتاب المزار شیخ طوسی نیز از نظر افضلیت و سیر کلی آن، با دو المزار سابق الذکر مشابهت دارد و برای تمام امامان علیهم‌السلام به ترتیب خاصی که در کتاب حاکم است، ابواب زیارت را گشوده است. در عین حال، نسبت به المزار شیخ صدوق، ابواب اضافه‌ای در موضوعات زیارت دارد که زیارت مؤمنین، به نیابت و زیارت اربعین از جمله آن‌هاست.

۱-۲. عنوان‌دهی متناسب هر باب

روش مرحوم کلینی در ابواب الزیارات چنین است که حتی از آوردن تعداد کمی از احادیث در ذیل یک باب و با عنوان مجزا نیز دریغ نمی‌کند؛ برای مثال، باب «مقام جبرئیل»

را ـ که جزو زیارات حرم نبوی محسوب می‌شود ـ تنها با یک روایت گشوده است و یا سه روایت کوتاه درباره مسجد غدیرخم، بابی مجزا از دیگر باب‌ها ساخته است.

کلینی با روش فراهم کردن عناوین فراوان در هر باب، دسترسی آنانی را که به دنبال حدیثی با موضوع خاص هستند، به سادگی میسر می‌کند. این مطلب بدین دلیل است که عناوین ابواب، برگرفته از مضامین احادیث آن‌هاست و بسیاری از عناوین ابواب زیارات، مُشعر بر موضوعیت موجود در آن احادیث است. نمونه دیگر از تناسب عناوین و تکثر منطقی آن در باب «فضیلت و ثواب زیارت» مشاهده می‌شود که آن را در باب‌های جداگانه با عنوان متناسب آن تقسیم نموده است.[1] اشکال وارد بر المزار الکافی در این جهت، این است که دارای دو باب بدون عنوان بوده و احادیث آن دربردارنده موضوعات گوناگون است.

شیوه متداول شیخ صدوق چنین است که باب‌ها را کوتاه انتخاب نموده و برای هر باب یک عنوان متناسب برگزیده است.[2] عنوان‌ها در هر باب نیز در بردارنده مفهوم احادیث ذیل آن است که از این جهت با المزار الکافی مشابه است. تفاوت آن با المزار کلینی در این است که از ترتیب منظم‌تری پیروی نموده، ضمن آن‌که با گزینش ابواب کوتاه نسبت به طولانی بودن برخی ابواب المزار الکافی و برگزیدن عناوین کوتاه‌تر، دسترسی و فهم احادیث را راحت‌تر کرده است. از این جهت است که تعداد ۳۳ عنوان را در ابواب خود گنجانده است که با نُه عنوان اضافه بر المزار الکافی، به بهتر یافتن موضوع کمک نموده است.

شیخ طوسی، به مانند دو المزار گذشته، نه تنها به ذکر عناوین دقیق در هر باب پرداخته است که در مواردی برای حتی یک روایت کوتاه نظیر زیارت وداع با امام علیه‌السلام نیز یک عنوان مستقل به کار برده است.[3] گاهی نیز برای دسته‌ای از روایات بیش از ده عنوان ذکر می‌کند.[4] که در واقع این کثرت عناوین تمام موضوع روایات را پوشش می‌دهد. این تکثر عناوین به این شکل در مزارات سابق الذکر مشاهده نمی‌شود و این طولانی نمودن عناوین در برخی ابواب سبب خستگی خواننده شده و یافتن حدیث مورد نظر او را دچار اشکال می‌کند.

۱-۳. تناسب ابواب

مرحوم مجلسی اول کتاب الکافی را در «نظم ابواب و اخبار» سرآمد کتاب‌ها معرفی کرده

۱. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۷۹-۵۸۶.
۲. همان، ج ۲، ص ۵۹۸-۵۹۹.
۳. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج ۶، باب ۴ و ۹.
۴. همان، باب ۵.

است.[1] چینش ابواب کتاب الزیارات دارای نظم منطقی قابل توجه است. در حقیقت، بنا بر اولویت‌ها، چینش نسبی از ابواب ارائه می‌شود. کلینی با گشودن ۲۴ باب در کل المزار خود، با تناسب خاص ابواب را کنار هم جمع نموده است. او احادیث را بر طبق مفاهیم خاص طبقه‌بندی کرده است. برای نمونه در زمینه زیارات پیامبر اسلام ﷺ، جدای از مشاهد مشرفه شهر مدینه، ده باب دیگر گشوده است. گرچه برخی از ابواب فقط یک یا دو حدیث را در برمی‌گیرد.[2] این تکثر موضوعی همراه با ترتیب و نظم خاص از امتیازات کتاب المزار او است. مرحوم ابن بابویه، در تناسب ابواب نسبت به شیخ کلینی دقیق‌تر و جامع‌تر عمل کرده است. شیوه صدوق در ترتیب ابواب بخش مزارات، از انسجام بیشتر و چینش صحیح و منطقی‌تر برخوردار است.

شیخ صدوق با مقدمه مناسبی با عنوان «الابتداء بمکة و الختم بالمدینة» کتاب مزار خود را آغاز می‌کند. به عبارتی، اهمیت بازگشت زائر را به مدینه بازگو می‌کند و در ادامه عناوینی را می‌گشاید که زائر باید در مسیر بازگشت از مکه به سوی مدینه انجام دهد. اولین باب از این اعمال از مسجد غدیر شروع می‌شود و به ترتیب اولویت مکانی، آداب و مناسک عبادی مشاهد مشرفه مدینه چون معرّس النبی طرح می‌گردند تا زائر را برای رسیدن به حرم نبوی جهت آمادگی کامل و تطهیر قلبی آماده نماید. آنگاه زائر از بدو ورود به حرم رسول‌الله ﷺ تا خروج از آن مکان مطهر، یک دوره مناسک دارد که مرحوم ابن بابویه به ترتیب آن‌ها را با عناوین دقیق و مرتبط با روایات و نیز با چینش منظم، باب‌بندی می‌نماید.

تقدم و تأخر ابواب در المزار شیخ صدوق با قاعده‌ای منطقی برای زیارت زائر ترتیب داده شده است. این مورد را می‌توان در باب «ثواب زیارت» مشاهده کرد که صدوق این باب مجزا را قبل از ابواب زیارت ائمه علیهم‌السلام آورده است. این در حالی است که کلینی این باب را در پایان المزار خود آورده است.

المزار التهذیب در عین رعایت نظم منطقی میان ابواب از شیوه خاصی در کل کتاب المزار برخوردار است. ترتیب ابواب به این‌گونه است که از ابتدا تا به انتهای آن‌ها از یک سیر منطقی و ترتیب خاص برخوردار است. ترتیب ابواب از پیامبر اکرم ﷺ تا امام یازدهم علیه‌السلام این‌گونه است:

---

۱. بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم‌السلام، ج ۱، ص ۱۱۰.
۲. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۵۰ و ۵۵۷.

۱. باب نسب و تاریخ ولادت و وفات، موضع قبر هر امام علیه‌السلام،
۲. باب روایات فضیلت زیارت امام علیه‌السلام،
۳. باب متن زیارت‌نامه یا زیارتنامه‌های متعدد برای امام علیه‌السلام،
۴. باب وداع با امام علیه‌السلام،
۵. باب متعلقات آن مکان در صورتی که آن مکان مانند مدینه یا شهر کوفه از مشاهد مشرفه دیگری برخوردار باشد.

این ترتیب منظم از ابتدای کتاب المزار تا باب چهل و پنجم، قبل از زیارات جامعه، ادامه می‌یابد. تنها از باب ۴۶ تا ۵۳ به لحاظ در برداشتن ابواب پراکنده از این قاعده پیروی نمی‌کند.

از ویژگی‌های ابواب ترتیب یافته فوق این است که از یک سیر کاملاً منطقی پیروی می‌کند؛ به طوری که قبل از ورود به زیارت، شناخت اجمالی هر معصوم علیه‌السلام را ارائه می‌دهد و آنگاه روایات درباره فضیلت زیارت آن معصوم علیه‌السلام ظاهر می‌شوند که این خود آمادگی لازم را به زائر برای زیارتی با معرفت بیشتر مهیا می‌کند. چنین ترتیب نظام‌یافته در دو المزار پیشین مشاهده نمی‌شد.

۱-۴. طبقه‌بندی احادیث

برخی از علما بر این عقیده‌اند که روش کلینی در نقل احادیث الکافی مبتنی بر تنظیم احادیث بر ترتیب صحت و وضوح است؛[1] به این معنا که در هر باب ابتدا احادیث صحیح‌تر نقل می‌شوند و آنگاه احادیثی که از صحت و اعتبار کمتر برخوردارند. بنابراین، روایات آخر هر باب خالی از اجمال و اخفا نیست.

البته برخی از محققان بر این باورند که هیچ دلیلی در تأیید این موضوع نیست و از جانب خود کلینی نیز تصریحی صورت نگرفته است.[2] بررسی احادیث نشان می‌دهد که کلینی چنین قصدی نداشته است و این ادعا حداقل در بخش زیارات وجهی ندارد.

با این وجود، کلینی برخی ابواب روایات را به گونه‌ای می‌چیند که در مسیر فهم موضوع به کار آید. وی غالباً احادیث هم‌خانواده را با مطلق و عام و مجمل آغاز کرده است و سپس روایات مقید، خاص و مفسر را در پی آن می‌آورد. آنچه در باب «زیارة النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله» و باب بعد از آن با عنوان «اتباع الحج بالزیارة» آمده است، مشعر بر این مطلب است. نمونه دیگر این نوع

---

۱. نهایة الدرایة، ص۵۴۵.
۲. درایة الحدیث، ص ۱۶۰.

چینش در ابواب دیگر نیز به چشم می‌خورد.[1]

ترتیب احادیث در المزار شیخ صدوق در عین تشابهاتی، از چینش دقیق‌تری برخوردار است. با توجه به این‌که طبقه‌بندی ابواب در المزار من لا یحضر نسبت به الکافی دارای ترتیب منطقی‌تر بود، احادیث ذیل هر باب نیز مطابق این نظم مرتب شده‌اند؛ برای مثال، در باب «ثواب زیارت» ـ که بابی مجزا با ۳۵ حدیث است ـ طبقه‌بندی روایات با روشی کاملاً منظم رعایت شده است؛ به نحوی که ابتدا احادیث فضیلت پیامبر صلی الله علیه و آله ذکر شده و آنگاه به ترتیب امامان علیهم السلام جلو رفته است.[2] لذا احادیث قرار گرفته در ذیل هر باب با موضوع آن باب هم‌خوانی داشته و خانواده احادیث کامل‌تر از المزار الکافی نگاشته شده است.

طبقه‌بندی احادیث در کتاب المزار شیخ طوسی مطابق چینش منظم و حساب شده ابواب ـ که پیش‌تر اشاره شد ـ شکل گرفته است. لذا دسته‌بندی احادیث هم بر همان سیر منظم ابواب ترتیب داده شده است؛ ضمن آن‌که تعداد احادیث نسبت به دو المزار سابق، مضاعف شده است. تنها اشکال کار این است که تکرار روایات اتفاق افتاده است. این مطلب در ابوابی چند دیده می‌شود.[3]

۲. ویژگی‌های اختصاصی «مزارات» کتب اربعه

با وجود تشابهاتی که میان سبک نگارش مؤلفان مزارات کتب اربعه وجود دارد، اما هریک از آنان دارای ویژگی‌های مختص خود در نگارش هستند. این خصوصیات بسته به خاستگاه فکری و شرایط علمی و نیز اجتماعی آن عصر و نقش هریک از مؤلفان در آن دوران، متفاوت ظاهر شده است. از طرفی، این تفاوت‌ها از تحولات نگارشی در سده‌های چهار و پنج هجری خبر می‌دهد که شاهد ظهور آثار حدیثی جامع‌تر در این زمان هستیم. در این قسمت به شیوه‌های منحصر به فرد مؤلفان کتب اربعه در المزار خود به ترتیب زمانی خواهیم پرداخت:

۲-۱. کتاب المزار الکافی

شیوه‌های متفاوت مرحوم کلینی در مقایسه با دیگر کتب مزار در این شاخص‌ها متمایز نمود کرده است:

---

۱. فروع الکافی، ج ۴، ص ۵۸۰-۵۸۷.

۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۷۰-۵۸۵.

۳. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج ۶، ص ۱۲-۱۹.

۲-۱-۱. سبک مختصر نویسی در ابواب الزیارات

گرچه کتاب الکافی از سبک جامع‌نویسی در کل آن برخوردار است، اما در بخش زیارات متفاوت عمل کرده است. شیخ کلینی در ابواب الزیارات خود به اختصارگویی اکتفا کرده و به نظر می‌رسد هدف وی این بوده است که زائر خانه خدا با زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله و نیز امام علیهم السلام حج خود را کامل کند. این زیارات برای آن دسته از حاجیان خانه خداست که در مسیر برگشت به عراق هستند؛ چرا که هیچ ذکری از زیارت امام رضا علیه السلام در طوس و نیز زیارت امامان عسکریین علیهما السلام به میان نمی‌آورد. در باقی زیارات نیز به متون زیارت‌نامه‌های مختصر بسنده کرده است؛ حتی روایات فضیلت زیارت و یا زیارات مربوط به دیگر مشاهد مشرفه مدینه و کوفه نیز مجمل بیان شده است. البته دلایل دیگری هم می‌توان برای شیوه مختصرنویسی او پیدا کرد. از جمله آن‌که عصر کلینی دورانی است که سبک نوشته‌ها در موضوع زیارت بر اختصارنویسی بوده است. بعد از ایشان، مزارنگاری به تدریج به سوی جامع‌نگاری پیش رفته است.

از طرفی باید توجه داشت که هدف شیخ کلینی در فروع الکافی مطرح نمودن روایات فقهی است و اصول جامع‌نویسی را در دیگر کتاب‌های فروع رعایت کرده است. برخی نیز تفاوت روش او را در بخش زیارات برگرفته از دیدگاه بوم‌گرایی او دانسته‌اند؛[1] گرچه این نظریه طبق شواهدی صحیح به نظر نمی‌آید. کلینی متعلق به بسیاری از حوزه‌های حدیثی آن دوران است که او را در این زمینه به جایگاه خاصی مرتبط نمی‌کند.

۲-۱-۲. ذکر کامل اسناد روایات

اهتمام مسلمانان در امر حدیث، به ویژه رواج و تداول نقل شفاهی آن در آغاز سده نخست، موجب شد که اصحاب پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و تابعین برای جلوگیری از تحریف در میراث نبوی، احادیثی را که هنگام نقل یا تدوین از مصدر نبوت فاصله گرفته بود، با اسناد و ذکر نام راویان نقل کنند و به دیگران نیز توصیه نمایند که سلسله اسناد را هنگام نقل و املای حدیث بازگو کنند؛ چنان‌که از امام علی علیه السلام روایت شده است که:

إذا حدثتم به حدیث فأسندوه إلی الذی حدثکم؛[2]

هرگاه حدیثی را نقل می‌کنید، سند آن را به کسی که از او نقل می‌کنید، اسناد دهید.

---

۱. روشی برای بازسازی کتاب المزار سعد بن عبد الله اشعری، ص۴۸.

۲. اصول کافی، ج۱، ص۵۲.

این سیره در زمان‌های بعد نیز بین تمام فرق اسلامی و ازجمله امامیه رواج یافت.[1]

آنچه محدث بزرگ، کلینی انجام داده است راه وصول به مطلب فوق را تسهیل می‌کند. احادیث ابواب الزیارات همگی مسند و دارای اتصال نام راویان تا به معصوم علیهم‌السلام هستند. همین مسأله نسبت به دیگر جوامع حدیثی نظیر من لا یحضر شیخ صدوق -که در ابتدا روایات را به صورت مرسل آورده‌اند ـ دارای امتیاز ویژه‌ای است. البته در میان احادیث الکافی برخی حلقه‌های مفقود نیز وجود دارد که بسیاری از آن‌ها با آگاهی خاص حدیث‌پژوه از گونه‌های سندی کتاب الکافی مرتفع می‌شود که در المزار یک نمونه دیده می‌شود.

این مورد در باب «زیارة من بقیع» اتفاق افتاده است که به دنبال باب قبلی و بدون ذکر سند روایت آغاز می‌شود. در ظاهر، روایت موقوف و مرسل به نظر می‌آید، اما با توجه به این‌که دیگر روایات کتاب المزار الکافی -که بیش از ۹۵ حدیث است ـ همگی مسند هستند، بسیار بعید می‌نماید که این حدیث بدون سند رها شده باشد. لذا محققان، سند حدیث را از مصادر دیگر استخراج کرده‌اند و سند این روایت را متصل به همان روایت پیشین دانسته‌اند.[2]

البته باید توجه داشت که کلینی در گونه‌های مختلف سند حدیث از مواردی استفاده می‌کند که نیاز به بررسی و تحقیق دارد. یکی از این‌ها استفاده از واژه «عنه» است که در سند احادیث به کرّات استفاده شده است. در ابواب الزیارات چند مورد از این نمونه دیده می‌شود.[3]

۲-۲. کتاب المزار من لا یحضره الفقیه

منهج شیخ صدوق در کتاب المزار از ویژگی‌های ذیل برخوردار است:

۲-۲-۱. استفاده از قواعد تکمیلی، تبیین روایات و تعلیقات فقهی

شیخ صدوق در نقل احادیث فقط به بیان روایات اکتفا نکرده است و برخلاف کلینی که تنها روایات را عرضه می‌کند، به تبیین و تفسیر روایات هم پرداخته است. ایشان براساس برخی احادیثی که خود از میان دیگر احادیث گزینش کرده و به صحت آن‌ها حکم کرده است، فتوا صادر می‌کند. این دسته روایات نزد او نه تنها صحیح شمرده شده که حجیت داشته و می‌توان برطبق آن فتوا داد.[4]

مرحوم صدوق به عنوان یک فقیه و حدیث‌شناس ماهر، برداشت فقهی خود را با توجه به

---

۱. تاریخ حدیث، ص۵۲.
۲. فروع الکافی، ج۴، ص۵۵۹.
۳. همان، ص۵۶۶.
۴. من لا یحضره الفقیه، ج۱، ص۳.

جمع روایات و در نظر گرفتن قواعد تخصیص عام، تقیید مطلق و تفسیر مجمل ارائه می‌کند. این موضوع نشان از آن است که وی به موضوع درایة الحدیث نیز توجه داشته است.

ابن بابویه در باب «الابتداء بمکة و الختم بالمدینة»، با ذکر روایات متعارض مبنی بر فضیلت شروع سفر زائر از مکه و یا از مدینه، با بیان شرح استحباب حکم به جمع روایات پرداخته است:

این اخبار برای کسی وارد شده است که اختیار داشته باشد و بتواند هر کدام که بخواهد، از مکه یا مدینه آغاز کند، ولی کسی که به یکی از این دو راه می‌برند، ناگزیر باید همان راه را انتخاب کند؛ زیرا دراین‌باره اختیاری ندارد. پس اگر او را به راه مدینه برند، از آن شهر آغاز می‌کند و این برای او افضل است؛ زیرا برای او جایز نیست که دخول به مدینه و زیارت مرقد مطهر پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در آن دیار را به انتظار بازگشتش واگذارد؛ زیرا چه بسا که به مدینه باز نگردد و یا پیش از آن‌که برگردد، رخت از این جهان بربندد. پس برای او در این شرایط افضل است که از مدینه آغاز کند و این معنای حدیثی است که صفوان از امام صادق علیه السلام روایت کرده است که گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم که برای حاجیان کوفه آغاز کردن به مدینه افضل است یا به مکه؟ پس امام علیه السلام فرمود: به مدینه.[1]

در این رهگذر، صدوق به اعتبار و قدرت حدیث توجه داشته و برای فتوا دادن و پذیرش گفتارهای مختلف در امر دین، استواری یا ضعف روایت از حیث سند را در نظر دارد؛ چنان که به انواعی از آن مانند اتصال و انقطاع، ضعف یا قدرت و انفراد یا عدم آن دقت داشته است و از میان روایت مختلف نظریه فقهی خود را ارائه می‌دهد؛ برای نمونه، از میان سه روایت مختلف درباره اختلاف موضع قبر حضرت زهرا علیها السلام یک روایت را در نزد خود صحیح می‌شمرد و آن را برمی‌گزیند:

درباره قبر حضرت زهرا علیها السلام سه روایت مختلف وجود دارد: عده‌ای بر این عقیده‌اند که ایشان در بقیع دفن شده است، برخی نیز مکان قبر را مابین قبر و منبر روایت کرده‌اند و دسته سوم بر این باورند که حضرت در منزل خودشان دفن شده‌اند که این گفته ازنظر من صحیح است و زمانی که از اعمال حج فارغ می‌شدم و به توفیق الهی به مدینه برمی‌گشتم، بعد از زیارت

۱. همان، ج۲، ص۵۵۹.

پیامبر ﷺ قصد بیت فاطمه ؊ را می‌کردم که در نـزد اسـطوانه‌ای اسـت کـه از بـاب جبرئیـل وارد می‌شویم و آنگاه زیارت‌نامه حضرت را می‌خواندم.[1]

شیخ صدوق به مانند یک فقیه با تقوا و آگاه به امور دین آنجا که سند روایت متن زیارت حضرت زهرا ؊ را متصل به معصوم ؈ نمی‌بیند، شفاف نظر خویش را بیان می‌کند و این مسأله از گزینش احادیث صحیح توسط او خبر می‌دهد:

قال مصنف هذا الکتاب: لم أجد فی الأخبار شیئاً موظفاً محدوداً لزیارة الصدیقة ؊ فرضیت لمن نظر فی کتابی هذا من زیارتها ما رضیت لنفسی. والله الموفق للصواب و هو حسبنا ونعم الوکیل؛[2]

در میان اخبار، زیارت‌نامه خاصی درباره حضرت زهرا ؊ نیافتم، ولی آنچـه خـود در این‌باره پسندیدم، در کتابم آوردم. خداوند ما را به درستی آن توفیق عطا کند.

نمونه دیگر، از دقت صدوق بر اظهار فتوا بر اساس احادیث صحیح در باب زیارت امام حسین ؈ مشاهده می‌گردد:

و قد أخرجت فی کتاب الزیارات، و فی کتاب *مقتل الحسین* ؈ أنواعاً من الزیارات و اخترت هذه لهذا الکتاب، لأنها أصح الزیارات عندی من طریق الروایة و فیها بلاغ و کفایة؛

من در کتاب زیارات و نیز کتاب مقتل الحسین ؈ تعداد زیادی از زیارت‌های مربـوط به امام حسین ؈ را آورده‌ام، اما همین زیارت‌نامه را برای این کتاب برگزیـدم؛ چراکـه این متن زیارت در نزد من صحیح‌ترین زیارت است که از طریق روایت به مـن رسـیده است و در آن بلاغ بوده و مورد کفایت است.

گفته او حاکی از آن است که یکی بر طریق تحمل و دریافت حدیث خود تأکید کند و دیگر آن‌که نشان دهد که با عنایت به قواعد علم رجال، صحیح‌ترین روایت را برگزیده است.

این مثال‌ها دلیل بر این است که شیخ به گزینش احادیثی پرداخته است که اساس فتوای او بوده است و یا آن‌که به تبیین آن‌ها همت گمارده است. این احادیث برگزیده همان فتاوای شیخ صدوق است؛ گر چه در برخی موارد اشاره به فتوای خویش ننماید. پس این دسته روایات ـ که مبنای فتوای شیخ قرار گرفته‌اند ـ از نظر او محکوم به صحت‌اند. بر این

---

۱. همان، ص ۵۷۲.

۲. همان، ص ۵۷۴.

اساس، معلوم است که ابن بابویه در سند احادیث منتخب خویش دقت نظر داشته است و روایات ضعیف را نپذیرفته است؛ چرا که در مواردی که دیدیم، احادیثی را ارائه کرده است، اما خود می‌گوید که به دلیل عدم اتصال به معصوم علیه‌السلام حکم به فتوا نمی‌دهم.

۲-۲-۲. عدم ذکراسناد احادیث

> شیوه صدوق در سراسر کتاب من لا یحضره الفقیه بدین گونه است که برای روایاتش سند متصل به معصوم علیه‌السلام روایت نمی‌کند. درباره چگونگی ضبط احادیث، در مقدمه کتابش می‌نویسد: کتاب را با حذف اسانید احادیث نوشتم تا طرق‌ها زیاد نشود و کتاب ضخیم نگردد. در این تصنیف قصد مصنفان را نداشتم که همه آنچه را روایت می‌کنند، در کتابشان می‌آورند، بلکه نظرم بر این بود که فتوایم را ارائه و به صحت آن حکم کنم و معتقدم که این‌ها میان من و پروردگارم حجت است.

معلوم است که شیخ صدوق به جهت اختصار سند احادیث را حذف کرده است. پس در نگاه اول، تمام احادیث من لا یحضر از مرسلات به حساب می‌آیند، اما وی در مشیخه‌ای که بعداً ترتیب داد، تعداد زیادی از این احادیث را از مرسل بودن خارج نمود. بنا براین، احادیث مرسل این کتاب منحصر به روایاتی است که صدوق به روات آن‌ها در مشیخه کتابش اشاره نکرده باشد.

شیوه حذف سند احادیث در بخش مزار به گونه‌های مختلفی صورت گرفته است. پس از تتبع در بخش مزارات به سه شیوه در حذف اسناد روایات مواجه می‌شویم. این شیوه‌ها با ذکر نمونه‌های آن در المزار بدین قرار است:

الف. حذف تمام سند و ذکر نام معصوم علیه‌السلام؛[1]

ب. حذف کامل سند بدون ذکر نام معصوم علیه‌السلام؛ مانند آنچه در باب زیارات با عناوین: «اتیان المدینة»، «اتیان المنبر»، «الصوم بالمدینة والاعتکاف...»، «اتیان المشاهد...» و«تودیع قبر النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله و منبره» آمده است. اکثر متن زیارت‌نامه‌های این بخش بدین نحو است.

ج. حذف نام امام علیه‌السلام و استفاده از الفاظ خاص نظیر «فی روایة»، «و روی» و «و فی حدیث آخر»؛[2] در بخش زیارات تعداد این گونه اندک است.

۱. برای نمونه، ر.ک: همان، ابواب الزیارات، احادیث ۳۱۷۱، ۳۱۷۴، ۳۱۷۶، ۳۱۶۴، ۳۱۶۶، ۳۱۶۷.
۲. همان، حدیث ۳۱۴۹، ۳۱۵۰.

د. حذف بخشی از سلسله سند و ذکر آخرین راوی و یا ذکر دو راوی.[1] از این دست روایات در المزار به کرّات دیده می‌شود. نمونه‌های ذکر دو راوی گرچه از مورد قبلی کمتر مشاهده می‌شود.

با کوشش محققان در بررسی مشیخه کتاب من لا یحضره الفقیه، اسناد این دسته روایات همگی مورد بازشناسی قرار گرفته است و اکثر آن‌ها از ارسال خارج شده‌اند؛ برای نمونه مرحوم علی اکبر غفاری مصحح این کتاب، سند روایات مرسل را به سند متصل از دیگر مصادر حدیثی معتبر و نیز دیگر منابع شیخ صدوق گزارش کرده است.

۲-۲-۳. طرح موضوعات غیر مرتبط

شیخ صدوق خود به این موضوع تصریح می‌کند که از ذکر روایات غیر فقهی پرهیز داشته و کتاب من لا یحضر را تنها برای فقه و نه چیز دیگر فراهم ساخته است.[2]

گر چه رعایت عدم طرح موضوعات غیر فقهی و دقت بر انحصار در موضوعات فقهی از امتیازات من لا یحضره الفقیه است، اما در موارد قابل‌توجهی به انعکاس روایات و ذکر دیدگاه‌های خویش درزمینه‌های غیر فقهی، نظیر: آداب، اخلاق، معیشت و دعا و... پرداخته است. از این جهت باید کتاب من لا یحضر را یک کتاب فقهی ـ اخلاقی تلقی کرد.

در بخش زیارات نیز شاهد چنین شیوه‌ای هستیم. شیخ صدوق در آخر بخش زیارات، دو باب با موضوعات «حقوق امام سجاد علیه‌السلام» و «وصایای پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به علی علیه‌السلام» آورده است که با موضوع زیارات هم‌خوانی ندارد و جای آن در بخش‌های اخلاقی است.

غیر از آنچه در بخش زیارات در این باره دیده می‌شود، موضوعات غیر مرتبط در سراسر کتاب من لا یحضر صدوق نیز به صورت گسترده منعکس است؛ نظیر: معاشرت با برادران ایمانی، چگونگی مسافرت، آداب حمام، دفن، معیشت، آداب خوردن و آشامیدن و بیع، دعاهای قنوت ماه رمضان، ادعیه خاص و... که در عین این‌که برخی از آن‌ها مباحث اخلاقی است، اما از زاویه آداب و سنن، جزو مباحث فقه نیز به حساب می‌آید.[3]

بدین ترتیب، شیخ صدوق در المزار خود ـ که با طرحی منظم و منسجم پیش می‌رود ـ از طرح موضوعات با محوریت اخلاق غفلت نمی‌ورزد؛ گر چه بهتر بود که احادیثی از این دست در یک‌جا و با عناوین خاص خود مطرح گردند و از پراکندگی در ابواب مختلف خودداری گردد.

---

۱. همان، احادیث ۳۱۵۱، ۳۱۵۲، ۳۱۵۳، ۳۱۴۵، ۳۱۴۷، ۳۱۳۸، ۳۱۴۲.

۲. همان، ج۴، ص۱۸۰.

۳. آشنایی با جوامع حدیثی شیعه و اهل سنت، ص۹۵-۹۶.

۲-۳. کتاب المزار تهذیب الاحکام

کتاب المزار شیخ طوسی نسبت به دو المزار سابق الذکر دارای مزیت‌های خاص زیر است:

۳-۲-۱. حجم بالای روایات

خصوصیات المزار شیخ طوسی از چند بعد قابل‌توجه است: یکی، آن‌که نسبت به دیگر کتب اربعه از حجم روایی بیشتری برخوردار است. این کتاب با در برگرفتن ۲۰۵ حدیث ـ که تقریباً دو برابر تعداد احادیث در باب زیارات الکافی و نیز من لا یحضره الفقیه است ـ از جامعیت و گستردگی موضوع خبر می‌دهد. بدیهی است که المزار شیخ به مباحثی اشاره دارد که در بخش زیارات دیگر کتب اربعه نیامده است و همین امر نشان‌دهنده روند تکاملی مزارنگاری در گذر زمان است.

۲-۳-۲. جامعیت موضوعی

تعداد بالای احادیث در المزار کتاب التهذیب سبب شده که این کتاب موضوعات گسترده‌تری را در موضوع زیارت پوشش دهد. تکثر موضوعی همراه با جامعیت مطالب، این کتاب را متمایز از دیگر مزارات گذشته کرده است. در حقیقت، موضوعات زیارت از پیامبر اکرم ﷺ تا امامان معصوم علیهم‌السلام از اول تا انتها با یک نقشه جامع پیش می‌رود. ضمن ترتیب منطقی، مطالب هر باب، اعم از ابواب و احادیث در یک مجموعه کامل عرضه می‌گردد. حتی درباره زیارت ائمه بقیع ـ که دیگر کتب اربعه یک زیارت واحد را ارائه می‌دهند ـ شیخ طوسی برای هر یک از امامان بقیع علیهم‌السلام جداگانه و با همان طرح یکسان در ابواب قبلی، مجموعه زیارتی را می‌آورد. در واقع، کتاب المزار شیخ طوسی در حد یک جامع زیارتی نگاشته شده است.

۲-۳-۳. تعلیقات فقهی و روایی در منهج شیخ طوسی

شواهد حاکی است که شیخ طوسی در کنار طرق روایی خود به محدثان مورد وثوق خود تنها به نقل روایات اکتفا نکرده و خود نیز اهل نقد و بررسی بوده است. عصر شیخ دوره گذر از نقل‌گرایی صرف و شروع دوره عقل‌گرایی و رویکرد استدلالی در حوزه حدیثی است.

شیخ در مواردی، بعد از ذکر روایات و اقوال محدثان گذشته، فتوای خویش را ارائه می‌دهد؛ برای نمونه، در احادیث مختلف درباره موضع قبر حضرت زهرا علیهاالسلام نظر فقهی خود را با عبارت «و الأفضل عندی» بیان کرده است.[1] یا در نقل مستقیم روایات از شیخ کلینی،

۱. تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، ج۶، ص۸.

اظهار نظر رجالی می‌کند؛ چنان‌که کلام راوی را ـ که به اشتباه داخل متن حدیث آمده است ـ از متن روایت جدا می‌سازد.[1]

مشخص است که شیخ طوسی تنها ناقل روایات نبوده است و به مسائل درایة‌الحدیث هم توجه داشته است. در حقیقت، وی محدثی فقیه بوده است که به تعلیقات فقهی یا تبیین ذیل مفهوم احادیث اهتمام نموده است.

مثال دیگر از تعلیقات فتوایی شیخ طوسی در المزار، مربوط به حدیث ۸۲ در باب فضل الکوفه است که به بیان مساجدی که در آن‌ها نماز مستحب است و نیز مساجدی که در آن‌ها از نماز نهی شده است، می‌پردازد و به روایات مسند کتاب الصلاة خود ارجاع می‌دهد.[2]

۲-۳-۴. طرح مباحث فقه الحدیثی

ویژگی شیخ در کتاب المزار چنین است که در موارد متعددی به طرح موضوعات مختلف فقه‌الحدیث در ذیل احادیث پرداخته است. این موضوعات شامل انواع دانش حدیث است. از جمله این بحث‌ها تفسیر و تبیین روایات، توجه به تعارض اخبار و جمع آن‌ها، استفاده از شیوه ترجیحی در نقل اقوال، اهتمام به نقد سندی و متنی روایات و از این قبیل مباحث است که شیخ طوسی در شیوه خویش به کار بسته است.[3]

۳. مقایسه تطبیقی میان منهج مزارنگاری کتب اربعه

کتاب الکافی اولین جامع حدیثی است که ضمن داشتن امتیازات منحصر به خود، اسبق بر دیگر کتب اربعه بوده و لذا از طرف علما، در میان کتب اربعه مرجع دانسته شده است؛ چنان‌که برخی آن را به امتیازاتی چون: اشرف، اوثق، اجمع و اتم کتب اربعه متصف کرده‌اند.[4]

ابواب الزیارات کتاب الکافی نیز جز این‌ها از امتیازات دیگری برخوردار است که این برجستگی، به ویژه در طبقه‌بندی‌های ابواب و رعایت افضلیت در موضوعات قابل توجه است؛ اما در ترتیب و طبقه‌بندی احادیث و عناوین ابواب، کاستی‌هایی وجود دارد. به طور کلی، چینش ابواب و احادیث المزار الکافی نسبت به دو المزار دیگر از نظم منطقی کمتر و اختصار در موضوعات برخوردار است. مزارنگاری در همه ابعاد آن در میان کتب اربعه با

۱. همان، ص۱۴، حدیث ۲۸.

۲. همان، ص۳۹.

۳. برای نمونه، ر.ک: همان، ابواب ۳، ۲۲، ۴۴، ذیل احادیث ۱۳۵، ۱۷۶.

۴. کتاب الوافی، ج۱، ص۵؛ اعیان الشیعة، ص۱۶۴.

گذشت زمان رو به تکامل گذاشته است؛ چنان‌که کتاب المزار هر یک از مؤلفان نسبت به قبلی رو به تکامل نهاده و جامع‌تر بروز کرده است. در عین حال باید گفت مزارات کتب اربعه خالی از نقص نیست.

یکی از اشکالات بخش المزار الکافی این است که به شرح و تبیین کلمات و اصطلاحات مشکل و مبهم نپرداخته است؛ ضمن آن‌که هیچ تفسیر و شرحی و یا تکمله فقهی و روایی نسبت به احادیث بیان نکرده است و از این نظر، تفاوت قابل توجهی با کتب مزار دیگر دارد. کتاب من لایحضر به مانند کتاب الکافی احادیث را مسند نقل نکرده است. مرسل آوردن احادیث در گونه‌های مختلف آن از مشکلات این کتاب است که تلاش محققان در حلّ آن همچنان جای بحث و گفتگو است. روایات المزار التهذیب نیز دارای تکرار بوده و عناوین ابواب نیز طویل شده است.

جامعیت موضوعی در المزار کتب اربعه متفاوت ظاهر شده است. المزار جناب کلینی در حد اختصار بوده و برخی از زیارات مختص امامان علیهم‌السلام را حذف نموده است؛ در حالی که در المزار شیخ صدوق شاهد زیارات گسترده‌تر هستیم. این روند در المزار شیخ طوسی از جامعیت چشمگیری برخوردار می‌شود که شاهد تعداد بالای روایات و تکثر موضوعات هستیم.

نگاهی به عصر نگاشته‌ها در سده‌های چهارم و پنجم هجری ما را به دلایل گوناگون سبک نگارش رهنمون می‌کند. شروع جامع‌نگاری‌ها در موضوع زیارت از سده چهارم آغاز شده و در گذر زمان به تکامل بیشتر رسیده است. فزونی مزارنگاری‌های جامع در گزارش کتب فهارس دلیل روشنی بر این مطلب است. جدای از این امر، خاستگاه فکری محدثان در سده‌های سوم به بعد از نقل‌گرایی صرف به عقل‌گرایی گرایش یافته است که این موضوع را در المزار شیخ طوسی در سده پنجم ـ که دوره ظهور عقل‌گرایی در میان عالمان شیعی است ـ به وضوح می‌توان دید. لذا المزار التهذیب نسبت به دو المزار پیش از خود جامع‌تر، منظم‌تر و اصولی‌تر تألیف شده است.

نتایج و یافته‌ها

۱. منهج اصلی هر یک از مؤلفان کتب اربعه ضمن اشتراک در ساختار کلی نگارش، دارای تفاوت‌های واضح با یکدیگرند.

۲. سبک نگارشی مؤلفان کتب اربعه در المزار خود، در گذر زمان، مسیر نقص به کمال، بساطت و سادگی به ترکیب و پیچیدگی، و مختصرنویسی به جامع‌نویسی را پیموده است؛

در عین حال هریک از آن‌ها دارای امتیازات خاص خود هستند.

۳. سبک مختصرنویسی المزار الکافی و ذکر کامل اسناد روایات از خصایص بارز منهج مرحوم کلینی است. تبیین و تفسیر و تعلیقات فقهی ذیل روایات و در عین حال مرسل بودن سند روایات المزار ابن بابویه قمی منهج وی را متفاوت کرده است. شیخ طوسی نیز با آوردن حجم بالایی از روایات، بسط تعلیقات فقهی ذیل روایات، تکثر موضوعات و طرح مباحث فقه الحدیثی، به ویژه جمع در روایات متعارض نسبت به دو المزار دیگر متمایز عمل کرده است.

۴. تفاوت منهج مؤلفان را جدای از ارتباط به شرایط زمانی عصر آنان، می‌توان مرتبط به خاستگاه فکری آنان دانست؛ چرا که گذر از نقل‌گرایی صرف به عقل‌گرایی، در منهج مؤلفان تأثیراتی بر جا گذاشته است. لذا شاهد تبیین هر چه بیشتر احادیث و دخالت نظریات عقل‌گرایانه در نقل‌گرایی‌ها هستیم.

کتابنامه

- الاصول من الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۳ش.
- اعیان الشیعة، محسن امین، حققه و أخرجه: حسن امین، بیروت: دار التعارف، ۱۴۰۳ق.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزرگ طهرانی، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
- بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم‌السلام، محمد باقر مجلسی، بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۰۶ق.
- پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، مجید معارف، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری ضریح، ۱۳۷۴ش.
- تاریخ حدیث، کاظم مدیر شانه چی، تهران: سمت، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۸ش.
- تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، شیخ طوسی، تحقیق و تعلیق: سید حسن موسوی خرسان، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۶ق.
- درایة الحدیث، محمدحسین حسینی جلالی، بیروت: مؤسسة الاعلمی، ۱۴۲۵ق.
- دفاع عن الکافی: دراسة تقدیر مقارنة لأهم الطعون و الشبهات المثارة حول کتاب الکافی، حبیب ثامر هاشم عمیدی، بی‌جا: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۵ق.
- رجال النجاشی: أحد الاصول الرجالیة، نجاشی اسدی کوفی، تحقیق: محمد جواد نایینی، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۸ق.

- روشی برای بازسازی کتاب المزار سعد بن عبدالله اشعری، حامد خانی، پژوهش نامه تاریخ تمدن اسلامی: سال ۴۵، ش ۱، ۱۳۹۱ش.
- عقـل گرایـی و نـص گرایـی در تشـیع، عبـد المجیـد حکـیم الهـی، پژوهشـنامه کـلام: ش ۴، ۱۳۹۵ش.
- فـروع الکـافی، محمـد بـن یعقـوب کلینـی، تصـحیح و تعلیـق: علـی اکبـر غفـاری، تهـران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۱ق.
- فقه الحدیث و روش های نقد متن، نهله غروی نایینی، تهران: دانشگاه تربیـت مـدرس، دفتـر نشر آثار علمی، ۱۳۷۹ش.
- فقه الحدیث، عبد الهادی مسعودی، قم: موسسه علمی و فرهنگی دار الحدیث، ۱۳۹۶ش.
- فهرست کتب الشـیعة و اصـولهم و أسـماء المصـنفین و اصـحاب الاصـول، شـیخ طوسـی، تحقیق: عبد العزیز طباطبایی، بی جا : مکتبة المحقق الطباطبائی، ۱۴۲۰ق.
- کامل الزیارات، محمد ابن قولویه قمی، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقاهه، ۱۴۲۴ق.
- کتاب العین، خلیل فراهیدی، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق.
- کتاب الوافی، فیض کاشانی، تحقیـق: مکتبـة الامـام امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، اصفهان: عطر عترت علیهم‌السلام، ۱۴۳۰ق.
- معجـم رجـال الحـدیث و تفصـیل طبقـات الـرواة، سید ابوالقاسم خـویی، قـم: مرکـز نشـر آثارالشیعه، ۱۳۶۹ش.
- معرفة الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافتـه عنـد الشـیعة الامامیـة، محمـدباقر بهبـودی، بی جا: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.
- مفردات الفاظ القرآن، راغب اصفهانی، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
- مکتب در فرایند تکامل: نظری بر تطور مبـانی فکـری تشـیع در سـه قـرن نخسـتین، حسـین مدرسی طباطبایی، ترجمه: هاشم ایزد پناه، تهران: کویر، ۱۳۹۳ش.
- مـن لایحضـره الفقیـه، شـیخ صـدوق، تصـحیح و تعلیـق: علـی اکبـر غفـاری، قـم: جماعـة المدرسین فی الحوزة العلمیة، ۱۳۹۲ق.
- نهایة الدرایة، حسن صدر، قم: نشرمشعر، بی تا.